

Tefsir Tarihinde Kur'ân Âyetlerinin Paradoksal Yorumuna Dair Tahlilî Bir Bakış

Öz: Kur'ân, tefsir tarihinin ilk dönemlerinden itibaren farklı yaklaşımlar ve yöntemlerle anlaşılma çabasıyla çalışılmıştır. Bazı müfessirler Kur'ân'ın ana konu ve muhtevasına vukûfiyetleri, ilmi birikimleri ve samimi niyetlerle asıl maksat ve murada odaklanırken; bazıları da hidayet, ıslah, inşâ ve istikamet gibi Kur'ân'ın temel maksatlarından uzaklaşarak salt lafzın veya Kur'ân içerisinde geçen şahıs, mekân, zaman veya nesne isimlerinin kutsiyet ve faziletinin ardına düşmüştür. Hakeza Kur'ân, bazı tefsirlerde de mezhebî, fırkacı, subjektif ve ideolojik telakkilerle yahut bilimsel ve tarihî boyutlarına ağırlık verilmek suretiyle beyan edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Kur'ân'ın genel düşünce dünyası ve temel maksatlarıyla uyuşup uyuşmaması bakımından paradoksal yorumlar ileri sürülmüştür. Bu araştırmada söz konusu yorumların tahlili ve değerlendirilmesi konu edinilmektedir. İlahî kelâmın doğru anlaşılması bakımından meselenin önemli olduğuna inanılmaktadır. Bu minvalde tefsir ilminin temel kaynaklarındaki verilerin taranması ve analizi gibi yöntemlerle; her kelimesinde derin anlamlar bulunan, ağır ve anlamlı bir söz olan Kur'ân hakkında mutedil ve makul bir algı biçimi oluşturulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Âyet, Tarih, Paradoksal, Yorum.

İsa
KANİK *

An Analytical Perspective on the Paradoxical Interpretation of the Qur'anic Verses in the History of Tafsir

Abstract: The Qur'an has been tried to be understood with different approaches and methods since the early periods of the history of tafsir. While some commentators who are well versed in the main subject and content of Qur'an focus on the main purpose and intention with their sincere intentions; some of them have followed the sanctity and virtue of mere words or the names of person, places, times or objects mentioned in the Qur'an by moving away from the basic purposes of the Qur'an, such as guidance, reform, construction and direction. Likewise, in some commentaries, the Qur'an has been tried to be explained with sectarian, subjective and ideological perspectives or by focusing on its scientific and historical dimensions. In this regard, they put forward paradoxical interpretations in terms of whether they are compatible with the general world of thought and basic purposes of the Qur'an. This research aims to analyze and evaluate these comments. It is believed that the issue is important in terms of correct understanding of the divine word. In this regard, it is aimed to develop a moderate and reasonable form of conception about the Qur'an, which is a weighty and meaningful word with deep meanings in every statement with methods such as scanning and analyzing the data in the primary resources of the exegetics.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Verses, History, Paradoxical, Interpretation.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı E-Posta: isa.kanik@ahievran.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4338-7834>

Giriş

Yüce Allah tarafından insanoğluna hidayet rehberi kılınan Kur'ân, içerisindeki önemli teklif ve yükümlülükler bakımından sorumluluğu ağır bir sözdür.¹ Allah'tan hakkıyla korkup sakınanlar için açık bir hatırlatma ve öğüttür.² Hüküm ve âyetlerine karşı takınılan tavır açısından asla hafife alınmaması, istihza ve alay konusu edilmemesi gereken bir kitaptır.³ Genel olarak itikat, ibadet, ahlâk ve muamelat gibi ana konuları ihtiva eden Kur'ân'ın bu durumu ona gösterilmesi gereken saygı ve ihtiramın veya diğer bir tabirle ona atfedilmesi gereken değer ve kıymetin son derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Kur'ân'ın muhatapları nezdinde makes bulması gereken kadir ve kıymet; kimi zaman salt dil/lügat ve belâgat inceliklerinin irdelenmesi, kimi zaman zorlama tekillere bilimsel birtakım buluş ve icatlara işaret ettiğinin belirtilmesi, kimi zaman da kıssalar veya gaybî haberleriyle tarihî verilere ışık tutmasının ortaya konması şeklinde olmuştur. Buna rağmen tefsir tarihinin erken dönemlerinden itibaren panoramik olarak bakıldığında gerek kıssalarda gerekse Kur'ân'ın diğer pasajlarında müfessirlerin tefsirlerinde ağırlık verdiği noktaların değişkenlik arz ettiği de ifade edilebilir. Tefsir tarihindeki bu ilmî realitenin içerik olarak zaman zaman da paradoksal bir yapı arz ettiği görülmektedir. Müfessirler arasındaki paralel (nevi), paradoksal (tezat) veya başka tür ve derecelerden meydana gelen ihtilaf ve yaklaşım farklılıkları bir yönüyle de onların Kur'ân'a gösterdikleri değer, önem veya yetersiz ciddiyet tavrının tabiatını yansıtmaktadır.

Tefsir tarihinin erken dönemlerinden itibaren özellikle Kur'ân kıssalarında asıl maksatla bağlantılı olarak mübhem bırakılan noktaların isrâiliyât ve benzeri rivayetlerden faydalanılarak beyan edilmeye çalışılması onun sorumluluğu ağır bir söz olmasıyla örtüşmekte midir? Hakeza indirildiği dönem itibarıyla bütün edebî sözlerin zirvesinde bulunan Kur'ân'ın sadece lafız, dil ve belâgat inceliklerine veya edebî nüktelerine ağırlık vermek doğru bir algılanış şekli midir? Aynı şekilde sonuç itibarıyla aynı kapıya açıldığı, aynı noktaya vardığı halde Kur'ân kelime ve terkiplerine birbirine yakın anlamlar vererek derin izah ve istidlallerle meseleyi uzadıkça uzatan tefsirler ona hak ettiği değer ve ciddiyeti göstermiş olmakta mıdır? Gene 'Kur'ân, insanlar tarafından anlaşılın diye ifade gücü ve fesahati gibi meziyetleri sebebiyle Arapça olarak nazil olmuştur' hakikati doğrultusunda onun herhangi bir tefsir ve beyan faaliyetine ihtiyacının olmayacağı iddiası, Târik sûresinde belirtilen وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ "O asla bir şaka değildir."⁴ ilahî beyanıyla anlatılmak istenen düşünceye muvafık mıdır? Ve son olarak Kur'ân'daki yer, zaman, kişi ve eşya isimlerine asıl maksadı dışında mânalar hamlederek sırf bir fazilet ve kutsiyet fikri yüklemek Kur'ân'ın genel düşünce dünyasından anlaşılın ilahî murada mutabık bir yaklaşım şekli midir? Elbette değildir. Kur'ân'daki kıssaların, temsillerin, mübhem ifadelerin, edebî ve belâğî inceliklerin asıl maksatlarından veya Kur'ân'ın nüzûl sebeplerinden haberdar olan bir araştırmacının bu sorulara olumlu yanıt vermesi beklenemez. Çünkü bu durum hem kendi mantıksal

¹ إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا "Doğrusu biz sana, taşınması zor bir söz vahyedeceğiz." bk. "Kur'ân Yolu" (Erişim 05 Aralık 2023) el-Müzzemmil 73/5.

² Tâhâ 20/2; Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 3/624.

³ el-Bakara 2/231; el-Kehf 18/56-106

⁴ et-Târik 86/14.

örgüsü içerisinde hem de söz konusu âyet muhtevasına ilahî murada muvafık tefsir ve beyanlarda bulunanlara karşı açık bir paradoks oluşturmaktadır.

Kur'ân'ın bazı âyet pasajlarında şahıs, yer ve zaman isimleri, insan ve insan hayatını kolaylaştıran hayvanlar, dünya yaşamının sürdürülebilmesinde son derece önemli olan su, bitki ve ağaçlar gibi somut varlıklar üzerinden Yüce Allah'ın gücü ve kudreti anlatılarak; düşünebilen kimseler için bunlarda ibretler olduğu vurgulanmakta, yaratan ile yaratamayanın asla bir olamayacağına dikkat çekilmektedir.⁵ Bu tür âyetlerdeki asıl maksat; düşünmek, ilahî kudreti tefekkür etmek, ibret ve öğüt almak şeklinde özetlenirken bu varlıkların başka özelliklerine yoğunlaşmak paradoksal yorumları doğurmuştur. Aynı metin ve lafızlar hakkında aynı dönemdeki veya farklı tefsir tabakalarındaki müfessirlerin muhtelif yorumlar yapmalarının bir yönüyle paradoksal bir durum teşkil ettiği kanaatindeyiz. Bu konuda Tefsir tarihi boyunca Kur'ân lafızlarının anlam ve yorumlanmasında müfessirler arasında bazı ihtilaflar söz konusu olmuştur.⁶ Bu durum hakkında bazı akademik çalışmalar da yapılmıştır.⁷ Kesin olan şu ki, tefsir tarihinin ilk dönemi olarak Hz. Peygamber zamanında Kur'ân âyetlerinin tefsirine dair herhangi bir paradokstan söz edilemez. Çünkü Kur'ân, Yüce Allah tarafından ona indirilmişti. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı beyan etmekle görevlendirilmişti.⁸ Her daim vahiyyle desteklenen Hz. Peygamber, Kur'ân hakkında çelişkili tafsilât ve beyanlarda bulunamazdı.⁹ Tefsir tarihi geleneğinde kronolojik olarak nübüvvet nuruna en yakın zaman dilimi olan sahâbe döneminde de büyük bir ihtilaf ve yorum farklılığından bahsedilemez. Çünkü Kur'ân'ın nüzûlünün tarihi ve tabiatını en iyi bilenler onlardır.¹⁰ Bu durum sahâbilerin Kur'ân'ı maksadına muvafık ve gayet kolay şekilde anlamalarına olanak sağlamaktadır. Kaynaklarda nakledilen ihtilafa dair veriler, derin ve kapsamlı bir nazarla değerlendirildiğinde telifi mümkün ve hatta tenevvü türünden yorum farklılıklarıdır. Tâbiûn dönemi ve sonrasına gelindiğinde ise dildeki bozulmalar, sözlü kültürün handikapları ve karşılaşılan birtakım mesele ve siyasî sorunların fazlasıyla müessir olması yüzünden Kur'ân tefsirinde tenakuz veya tezat hissi uyandıran paradoksal yorum ve algıların giderek arttığı bilinmektedir.¹¹

Kur'ân'ın itikat, ibadet, ahlâk ve hukuk içerikli amaçsal mevzuları haricinde teferruat kabilinden zikrettiği birtakım konuları vardır. Teşbih, temsil, icâz, ibhâm veya icmal bakımından Kur'ân'ın üslûbuyla da ilgili olan söz konusu muhtevanın farklı dönemlerde muhtelif müfessirlerce değişik şekillerde anlaşılması tefsir dünyasının kendi içerisinde zaman zaman paradoksal bir durum oluşturmaktadır. Yetiştigi ilim ve kültür havzası,

⁵ en-Nahl 16/3-18, 66; el-Mü'minûn 23/18-19-20-21-22; en-Nâziât 79/17-26; Abese 80/24-32.

⁶ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1376-1957), 2/45-54-64.

⁷ bk. Ferruh Kahraman, *Tefsirde İhtilafın Mahiyeti Çeşitleri ve Sebepleri* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010), 71-132.

⁸ en-Nahl 16/44.

⁹ en-Necm 53/2-3-4.

¹⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Mecdî Bâsellûm (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426-2005), 1/227; M. Zeki Duman, "Kur'ân'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 299-304.

¹¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1394/1974), 4/205-206; Nurettin Turgay, "Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri", *Bilimname* 18/1 (2010), 106.

dayanılan kaynak ve bilgi birikimi, meselelere yaklaşım yöntemi ve metodu gibi hususlar hem müfessirlerin kendileri arasında hem de zaman içerisinde bizzat müfessirin kendi dünyasında ihtilaf ve paradoks durumunun yaşanmasına neden olmuştur.¹² Müfessirlerin Kur'ân âyetlerindeki müşterek lafızlar, çokanlamlılık veya kıraat farklılıklarından mütevellit yorum farklılıkları ile ictihada müstenit beyanlarının paradoks kapsamında değerlendirilemeyeceği izahtan varestedir. Âyet lafzının mütehammil olduğu farklı te'villere tevcih edilmesi de bir paradoks değildir.¹³ Türkçe karşılığı "çelişki" olup, etimolojik olarak Yunanca bir kelime olan paradoks; görünüşte kabul edilebilir yöntemlerle ulaşılan, "Genel geçer kaniya ya da inanca (doks) aykırı (para) olan"¹⁴ durum demektir. Burada bir müfessirin kadim görüşüyle yeni görüşü arasındaki hilâfi veya diğer müfessirlere karşı serdettiği marjinal veya aykırı beyanda bulunması durumunu paradoks olarak tabir ediyoruz. Paradoks ile yakın anlamlı bir kelime de ihtilâftır. Farklı ilim dallarında muhtelif mânalarda kullanılan ihtilaf kavramı tefsir ilminde "Gerek bazı âyetlerin mânaları arasında ve gerek bu âyetlere ait olmak üzere müfessirlerin beyanları arasında görülen mübayenetlerden ibaret olup ihtilâf-ı hakikî ve ihtilâf-ı zahirî kısımlarına ayrılır."¹⁵ Bu makalede veri taraması, mukayese, analiz ve sentez türü sosyal araştırma metodlarından istifade edilerek ilk dönem, hicrî dördüncü asır sonrası ve yakın dönemdeki müfessirlerden örneklerle mesele ele alınmaya çalışılacaktır. Tefsir tarihiyle ilgili eserlerde ve akademik çalışmalarda meşhur ve yaygın bir tasnif şekli olmasından dolayı bu zaman dilimleri tercih edilmektedir.

Şunu belirtmekte fayda var ki, söz ve metinlerin anlamlandırılması çoğunlukla subjektif bir faaliyet olduğu için buradaki maksadımız ne bir müfessiri kendi doğrularımızı baz alarak tenkit etmek ne de bir tefsir eserini bilimsel nesnellikten uzak şekilde kutsamaktır. Amacımız; müşkilü'l-Kur'ân konusuyla da ilgisinin olduğunu düşündüğümüz, tefsir tarihinde karşılaşılan paradoksal yorum olgusuna işaret etmektir. Aslında bu çaba bir açıdan da Kur'ân'ı layıkıyla anlama veya ona hak ettiği ihtimam ve ihtiramın gösterilmesinin asgarî gereği olmaktadır. Makalemizde, buraya kadar problematiğine işaret ettiğimiz bahse konu durumlar değerlendirilecektir. Bizim çalışmamız; zaman, mekân, insan ve eşya türünden Kur'ân'da zikredilen lafızların müfessirler tarafından farklı yorumlanmasını spesifik bir müşkilât ve paradoks olarak ele almaktadır. İşte tam da bu noktada diğer araştırmalardan ayrılmaktadır. İlahî kelâmın doğru anlaşılması açısından alana katkı yapacağına inanılmaktadır. Bu minvalde izah etmeye çalıştığımız meseleyi irdelerken bir yol haritası ve yöntem olması kabilinden söz konusu dönemlerden birtakım örneklerle paradoksal anlam ve yorumları ele almanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

¹² bk. Süleyman Karacelil, "Müfessirin Kur'ân'ı Tefsirinde Etkili Unsurlar ve Müfessirin Yönteminin Tespiti", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010), 126-131.

¹³ Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 4/219-223; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1/157.

¹⁴ Michael Clark, *Paradokslar Kitabı*, ed. Bahadır Vural, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayın, 2008), 236-237; Ayrıca bk. Temel Yeşilyurt, *Sözün Anlamı Teolojik Dilin Paradoksal Görünümü Üzerine Bir Çözümleme* (Ankara: Avrasya Yayınları, 2007), 63.

¹⁵ Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, 1/154.

1. İlk Dönem Kur'ân Yorumları

Kur'ân, ilahî mâna ve muradın lafza bürünerek mübîn bir kitap olarak tezahür ettiği mûcize bir kelâmdır. Gerek Kur'ân'ın lafız ve mânasıyla birlikte ilahî bir kelâm olması gerekse tefsir ilminin murâd-ı ilahîyi tespit ve beyan etme faaliyetini icrası sebebiyle, mütekellim hakkında söz söyleyen müfessirlerin son derece mütehasıs ve itinalı olmaları gerekmektedir. Bir müfessirin âyet-i kerîmeleri tefsir ederken; Kur'ân, Hz. Peygamber, sahâbe veya tabiînden gelen herhangi bir delile dayanmaksızın konuşması, salt kendi re'yi ile Kur'ân'ı tefsir edip yorumlaması tasvip edilmemektedir. Bu yaklaşım ve yöntemle hareket eden bir müfessirin, hasbelkader isabet etmiş, doğruyu bulmuş olsa dahi -usûl açısından- hatalı olduğu ifade edilmektedir.¹⁶

Hakeza Kur'ân hakkında uygunsuz ve yersiz tartışmalarla ihtilafa düşenlerin helak olacakları haber verilmektedir.¹⁷ Kur'ân tefsirinin kişiye yüklediği bu ağır sorumluluk ve vebal nedeniyle evvel emirde bazı sahâbîlerin Kur'ân'ı tefsir etmekten kaçındıkları belirtilmektedir.¹⁸ Öte yandan ilerleyen zaman içerisinde Kur'ân'ın düşünme ve tefekkür etmeye teşvik eden âyetleri, Hz. Peygamber'in Kur'ân tefsirine dair örnekliliği, tarihî, sosyal ve kültürel zorunluluklar; Kur'ân'ın tefsir edilmesinde etkin muharrik unsurlardan olmuştur.¹⁹ Tefsir ilminin sonraki aşamalarının aksine ilmî ve kültürel teamüller doğrultusunda ilk dönem Kur'ân yorumlarında rivayet ve nakil ağırlıklı bir yaklaşımın hâkim olduğu görülmektedir. Tefsir ilminin merhaleleri ve müfessir tabakalarını irdelediğimizde bu durumun ilk ve erken dönemlerde paradoksal yorumların fazla görülmemesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Tedvin dönemiyle birlikte tam ve sistematik tefsir eserlerinin kaleme alınması, lügavî tefsirlerin kaydedilmesi, lafzın delalet ettiği mânanın tespitinde akîl düşünceye daha fazla yer verilmesi, rivayetlerin tasnifi ve tercihinde gözetilen kriterler, isrâiliyâtın etkisi, mezhebî, tasavvufî ve kelâmî ekoller; tefsirde ihtilaf ve paradoksal yorumların fazlaca hissedildiği dirâyet ağırlıklı yaklaşımı gündeme getirmiştir.²⁰ Böylece yaşanan çağın kültürel özellikleri ve o sıradaki muhatap kitlenin düşünce dünyasına göre farklı anlama biçimi ve paradoksal yorumlarla karşılaşılmıştır.

Dili ve edebî anlatım üslûbunun özelliklerinden biri olarak, anlatılan haberi tahkik ve

¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420–2000), 1/72-78-79.; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa, 1395–1975), 5/199-200; Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/161.

¹⁷ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), "Kitâbü'l-'ilm", 1 (No. 2666); Burada Kur'ân'ın mâna ve lafzı bakımından ictihada konu olmayan meselelerdeki veya muhatapı şek, şüphe, cedel ve husumete düşürecek ihtilaflar kastedilmektedir. Yoksa Kur'ân âyetlerinin anlaşılması amacıyla müzakere ve münazara edilmesi değildir. bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1392), 16/218-219.

¹⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1/22-23.

¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/80-82.

²⁰ Mehmet Akif Koç - Zekeriya Pak, "Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, nşr. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 147-149; Fethi Ahmet Polat, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Akif Koç, nşr. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 171-173-175.

tekit etmek gayesiyle Kur'ân'da bazı eşya ve varlıklar üzerine yemin edilmektedir.²¹ Tin süresinde de incir, zeytin, Sînâ dağı ve güvenli belde ögeleri yemine konu olan müşahhas unsurlar arasında zikredilmektedir.²² Müfessirlerin paradoksal yorumlarının bir kısmı Kur'ân'daki üzerine yemin edilen (muksemün bih) bu tür nesnelere hakkında vârid olmuştur. Halbuki söz konusu üslup ve karakterler, anlatılmak istenen ana düşünce tahtında o günkü muhatapların bilip tanıdıkları birtakım göstermelik numunelerden başka bir şey değildir.²³ Asıl üzerinde durulması gereken husus, kasemin cevabında (muksemün aleyh) gelen âyetlerdeki; insanın en güzel biçimde yaratılması, aşağıların aşağısına atılması, iman edenlerin istisnası ve Allah'ın (cc.) hüküm verenlerin en âdili olmasıyla ilgili haber verilen hakikatlerdir. Tedvin dönemi öncesi ve özellikle takip eden dönemde müfessirlerin Kur'ân'ın bu âyetleri hakkındaki yorumlamaları araştırmaya konu edindiğimiz meselenin analizi açısından önemlidir. Burada ilk veya erken dönem kapsamında tefsir ilminin temel kaynaklarından olup matbu eseri bulunan; Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), İbn Kuteybe (ö. 272/889), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) bu bağlamdaki yorum ve değerlendirmeleri ele alınmaktadır. Mesela Mukâtil b. Süleyman'a göre tîn "التِّين", yenilen incir; zeytin, yağ elde edilen malum meyve; Sînâ dağı, Nabatî/nabtî dilinde güzel bir dağ; güvenli belde ise cahiliye ve İslam döneminde etrafındaki insanların güvenlik sorunu yaşadıkları bir zamanda kendisine sığınanların emniyette olduğu Mekke şehridir.²⁴ Mukâtil ile muasır olan Ferrâ da tîn/incir ve zeytin hakkında İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) rivayet edilen, bu ikisinin Şam'daki iki dağ veya mescit olduğuna dair haberi nakletmektedir.²⁵ Hakeza İbn Kuteybe de mezkûr sûrede zikredilen tîn/incir ve zeytinin, bu bitkileri yetiştiren iki dağ olduğunu ifade etmektedir.²⁶

Taberî ise söz konusu iki kelimenin tefsiri hakkında âlimlerin ihtilaf ettiklerini belirterek nakledilen rivayetler arasından kendisinin; tîn/incir ile insanların yedikleri ve zeytin ile de yağını sıktıkları bilinen meyvelerin kastedildiği yönündeki görüşü doğru bulduğunu ifade etmektedir. Çünkü Arapların, incir veya zeytin dağı diye isimlendirdikleri bir dağ bulunmamaktadır. Hakeza Yüce Allah'ın incir ve zeytine kasemindeki maksadın bu bitkilerin yetişmiş olduğu bölgeler olduğu düşüncesi de ayrı bir görüştür. Şayet bu görüş kaynak açısından sağlam olmasa dahi neticede Kur'ân lafzının zâhirinin buna delaleti mümkündür. Üstelik aksini iddia eden bir görüş de yoktur. Beytülmağdis ve Dimaşk/Şam bölgeleri bu bitkilerin çokça yetiştirildiği yerlerdir. Gramatik açıdan âyetteki "طور سينين" "Sina dağı" terkihi de isim tamlamasıdır.²⁷

²¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/40-41-42.

²² et-Tîn 95/1-2-3.

²³ "Kur'ân'ı Ciddiye Almama Sorunumuz", haz. M. Akif Koç, *Youtube* (10 Mayıs 2023), 10:15-11:00.

²⁴ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîrü'l-kebîr (Tefsîru Mukâtil b. Süleymân)*, nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1423-2000), 4/751.

²⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. (Kâhire: Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme, ts.), 3/276.

²⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (İbn Kuteybe), *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 183.

²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/501-502-503-505.

Mâtürîdî'ye göre de tîn/incir, zeytin, Sînâ dağı ve güvenli belde öğelerine kasem edilmesi onların insanlar için önemi, faydası ve değeri yüzündendir. Dağlar, sakinleri sarsılmasın ve yürüngesinden sapmasın diye yerküreye çakılmış kazıklar mesabesindedir. Sînâ dağı, Hz. Mûsa'nın (as) ilahî vahye mazhar olduğu mukaddes yerdir. Tîn/incir ve zeytin, insanlar için önemli besin maddelerindedir.²⁸

Netice itibarıyla bu münferit örnek zaviyesinden görüldüğü üzere ilk ve erken dönemde müfessirler genellikle kelimelerin lügavî/lafzî anlam ve yapısal özelliklerine dair izahlarda bulunmakla yetinmişlerdir. Kur'ân âyetlerindeki paradoksal yorum önerilerini ilk dönemlerde salt dil/lügat ve belâgat inceliklerinin irdelenmesi şeklinde ifade etmek mümkündür. Mezkûr dönemde daha çok Kur'ân'ın anlamlandırılması ve içselleştirilmesi noktasında bir paradokstan söz edilebilir. Şöyle ki Kur'ân'ın asıl maksadı dilin muhafazası, kural ve kaidelerinin izahı olmasa gerektir. Esasında lafzın anlaşılmasında dil ve belagatin önemi izahtan varestedir. İlk dönem müfessirleri âyetlerin esas maksat ve hikmetlerinden ziyade dilsel özelliklerine ve kelime anlamlarına ağırlık vermişlerdir. Dil, mâna aktarımında önemli bir enstrümandır, fakat hiçbir sözde bilhassa da ilahî bir kelâm olan Kur'ân'ın tefsirinde dilin mâna ve maksada öncelenmesi doğru değildir. Mezkûr müfessirler arasında mesele değerlendirildiğinde Taberî ile diğerleri arasında bir paradoks/farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Taberî her ne kadar âyette zikredilen bitkilerin, insanların bildiği incir ve zeytin olduğunu kabul etmiş olsa da bu meyvelerin yetiştirildiği bölge görüşüne de karşı çıkmamaktadır. Kur'ân'ın zahirinin buna imkân veriyor olması Taberî'nin buradaki tercihinin temel dayanağı olmaktadır.

2. Hicrî Dördüncü Asır ve Sonrası

Kültür ve medeniyetlerin tekamülü ve değişimiyle ilimlerin oluşum ve gelişimi arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur. Tarihi süreç içerisindeki coğrafi fetihler, bilimsel keşifler, ihtida hareketleri, tercüme faaliyetleri ve kültürlerarası etkileşimle birlikte tefsir ilminin tabiatı ve muhtevası da değişmektedir. Tefsir literatüründe karşılaşılan yeni konular, kavramlar, yöntemler, yaklaşımlar, tasnifler, deliller ve muhtelif te'viller bundan mütevellit olarak ortaya çıkmaktadır. Kur'ân âyetlerine getirilen hicrî dördüncü asır sonrasından yakın döneme kadarki paradoksal yorumlara bakıldığında bu durumun somut örneklerini görmek mümkündür. Kur'ân'ın edebî anlatım üslûbunda -birkaç istisnası olmakla birlikte- özel isimlere, ayrıntılı tarihî ve kronolojik bilgilere yer verilmediği görülmektedir.²⁹ Genel kanaat böyle olmakla beraber Kur'ân'da kimi zaman da "Anlattıklarının gerçek hayatta yaşandığına kanıt olsun diye"³⁰ gerek peygamber isimleri gerek kavim ve kabile adları gerekse Huneyn, Bedir, Yesrib, Tuva, Ebû Leheb, Meryem ve Zeyd gibi şahıs ve yer adları zikredilmektedir.³¹ Bütün bunlar insanlara verilmek istenen evrensel mesajın tarihsel figür ve karakterleridir. Kur'ân'ın doğru anlaşılması bağlamında paradoksal algılardan

²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/571-572.

²⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/155-162-163.

³⁰ Ali Akpınar, "Gençlere Örnek Bir Kur'ân Kahramanı: Kur'ân'da İsmi Geçen Tek Sahâbî Hz. Zeyd", *İlahiyat Akademik Dergisi* 12 (2020), 98-104.

³¹ bk. Â-i İmrân 3/36-37-123; et-Tevbe 9/25; Meryem 19/16-27; Tâhâ 20/12; el-Ahzâb 33/13; et-Tahrîm 66/12; en-Nâziât 79/16; Kureyş 106/1; Tebbet 111/1; Kur'ân, Abdüluzzâ isminin kötü olması veya bu şekilde meşhur olduğu için Ebû Leheb künyesini zikretmiştir. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/162.

korunabilmesi için bir müfessirin çağlar üstü mesajın maksat ve hikmetlerine odaklanması gerekmektedir. Âyetlerin iç ve dış bağlamları, siyak ve sibakları, nüzûl sebepleri, mensûh olup olmadıkları, kelime ve terkiplerindeki inceliklerin dikkate alınmaması müfessirleri paradoksal yorumlara sürüklemektedir.³² Kur'ân âyetlerinin paradoksal yorumu bağlamında burada da yine tefsir ilminin temel kaynaklarından; Sa'lebî (ö. 427/1035), Mâverdî (ö. 450/1058), Begavî (ö. 516/1122), Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Atiyye (ö. 546/1151), Râzî (ö. 606/1209), Beyzâvî (ö. 685/1286), Neseffî (ö. 710/1310), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), İbn Kesîr (ö. 774/1372), Süyûtî (ö. 911/1505) ve Ebu's-Suûd (ö. 982/1574) gibi meşhur müfessirlerin bazılarının görüşlerine yer verilecektir.

Tin sûresi bağlamında ilerleyecek olursak Mâverdî'ye göre sûre başında incir ve zeytine kasem edilmektedir. Bu ifade hakkında sekiz farklı te'vîl söz konusu edilmektedir. Bu tevillerde tîn "التِّينَ" ve zeytûn "الرَّيْثُونَ" lafızlarının; yenilen iki meyve, dimeşk şehri, beytül-makdis, mescid-i dimeşk, üzerinde incir ve zeytin bulunan iki dağ, zeytâ ve tînâ şeklinde isimlendirilen Şam'daki iki dağ, Hulvân ve Hemdân arasında iki dağ, Ashâb-ı kehve ve İliyâ mescitleri, Beytülmakdis ve Nûh'un (as) mescitleri, Allah'ın yiyecek ve katık olarak insanlara verdiği iki nimeti şeklinde yorumlandığı nakledilmektedir.³³ Tefsirinde dile ve aklın ilkelerine büyük önem veren Zemahşerî de meyve veren ağaçlar arasında incir ve zeytinin hayret verici olmaları veya bu meyvelerin çokça yetiştiği bölgelerin peygamber ve salih kimselerin yaşadığı mekânlar olmaları yönüyle faziletleri yüzünden bu sürede kendilerine yemin edildiği kanaatindedir. Tûr (طور) ve sinin (سین) kelimelerinin îrâbı, iştikakı ve etimolojisi konusunda bilgi vermeyi de ihmal etmemektedir.³⁴ Râzî ise diyalektik bir yaklaşımla, incir ve zeytinin önemli şeyler olmamasına rağmen kendilerine yemin edilmesinin nasıl uygun olabileceği sorunsalını irdelemektedir. Bunlarla ilgili rivayetleri aktaran Râzî, incir ve zeytinin hem bir gıda hem bir meyve hem de ilaç/deva olduklarını ifade etmektedir. İncirin; hazmı kolaylaştırması, mesane ve böbrekleri temizlemesi, bedeni güçlendirmesi, dalak ve ciğeri açması gibi özelliklerinden bahsetmektedir. Zeytinin faydaları ve bu iki meyvenin ağaçlarının diğer bitkilere nazaran farklılıklarını anlatmaktadır. Lafzı zâhirine göre uygulamanın gereğine inanan Râzî, bu iki meyvenin değeri ve faydalarından dolayı üzerine kasem edildiğini ifade etmektedir.³⁵ Kelime ve kavram düzeyinde bazı açıklamalarda bulunan Neseffî de incir ve zeytinin insan sağlığı açısından faydalarına değinmektedir. Bu noktada bazı hadisleri aktaran Neseffî, rivayetlerin sıhhati ve kaynağı konusunda herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır.³⁶ Ebüssuûd da diğer müfessirler gibi incir ve zeytinin meyve ve gıda olmaları bakımından insan için

³² Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/156.

³³ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, nşr. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 6/300-303.

³⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru lhyâi'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 4/773-774.

³⁵ Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *Mefâtihu'l-gayb/et-Tefsîrû'l-kebîr* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420), 32/210-211.

³⁶ Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî, *Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vîl*, nşr. Yûsuf Alî Bedyevî (Büdeyvi) ve Muhyiddin Dîb Müstû (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419-1998), 3/659.

yararlarından bahsetmektedir.³⁷ Şu hâlde müfessirlerin bütün mesailerini mezkûr kasef ifadesine, bu ifadedeki dil/lügat ve belagat nüktelerine ve mezkûr iki meyvenin hususiyetlerine hasretmeleri apaçık bir paradoks durumu olmaktadır. Kur'ân, Arap lisanıyla indirilmiştir. Fakat Kur'ân, Arapça dil kuralları ve belâgat inceliklerini izah etmek için gönderilmemiştir. Kur'ân'da hayvan ve bitkilere dair bilgiler vardır. Ancak Kur'ân, gaye değerlerine araç olması bakımından bunlardan bahsetmektedir. O yüzden Kur'ân'ın maksadı, söz konusu varlıkların dahil oldukları bilim dallarındaki müstakil eserler gibi etrafıca bilgi vermek değildir.

Şahıs ve mekân adlarının zikredildiği Kur'ân pasajlarındaki esas maksat ve hikmetin göz ardı edilmesinin de bir paradoks olduğunu ifade etmiştik. Zira elbette burada isimlerden ziyade âyetlerin hususi nüzûl sebepleriyle anlatılan umumî hükümleri ve iman, inkâr, küfür, düşmanlık, sadakat, iffet, takva, tevekkül, teslimiyet, sabır ve azim gibi birtakım karakter ve kişilik özellikleri sembolize edilmektedir. Müfessirler için asıl önemli olan ve derinlemesine düşünülmesi gereken; söz konusu isimlerin Kur'ân'da anılmaları veya bu konudaki tarihî rivayetler değil, bu sayede anlatılan asıl evrensel mesaj ve hikmetlerdir. Kur'ân'da adı geçen tek şahâbî olan Zeyd b. Hârise'den söz eden Ahzâb sûresi âyetleri siyak-sibakı, tarihsel arka planı ve bağlamı çerçevesinde düşünüldüğünde onun faziletinin ötesinde, Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in hükmüne imtisal, toplumsal statü farklılıkları ve evlatlıklar hakkındaki algı değişikliği durumu göz önünde bulundurulmalıdır.³⁸

İlk inen sûre ve âyetlerde ibadetlerden ziyade tevhit, ahlak ve adalet merkezli bir yaşam inşasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Genel olarak fazilet, sadakat, hesap verebilme, kibirlenmeme, tevazu, adaletten ayrılmama, kul/insan haklarına riayet etme, ölçü ve tartıya uyma, ahireti gözetme ve seküler yaşamı terk etme gibi temel umdeler vurgulanmaktadır.³⁹ Kur'ân'ın nüzûlündeki konusal tedricilik olgusu tefsirde paradoksal yorumlardan kurtulabilmek için dikkat edilmesi gereken önemli nirengi noktalarından biridir. Örneğin Enbiyâ ve Lokman sûrelerinde Yüce Allah'ın ilmi ve kudreti, hiç kimseye haksızlık yapılmayacağı, insanın sorumluluğu, hesaba çekilmesi ve cezalandırılması bağlamlarında; yapılan iyi veya kötü herhangi bir iş ve davranışın hardal tanesi kadar olsa, kayanın içinde, göklerde ya da yerin derinliklerinde bile olsa hesabının sorulacağı beyan edilmektedir.⁴⁰ Âyetin siyak ve sibakı, bağlamı ve lafzın zahirinin delâletinden açıkça bu mânalar anlaşılmasına rağmen bazı tefsirlerde hardal tanesi terkiğine ve bahse konu kayanın özelliklerine dair maksadını aşan ve hatta isrâiliyâta varan izahlarda bulunulması veya hakikatin böylesi edebî bir üslupla anlatılmasının uzun uzadıya beyan edilmesinin açık bir paradoks olduğu

³⁷ Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru l-Hyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 9/174.

³⁸ Akpınar, "Gençlere Örnek Bir Kur'ân Kahramanı", 105-108; Hamit Sevgili, *Kuran'ı Kerim'de Özel İsimler* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 15-16-64.

³⁹ Bu konularla ilgili bazı âyetler için bk.: Hûd 11/112; el-İsrâ 17/13; Tâhâ 20/81; el-Enbiyâ 21/18-19; el-Furkân 25/63; et-Tûr 52/21; el-Müzzemmil 73/9; el-Mutaffîn 83/1-6; el-'Alâ 87/16-17; el-İhlâs 112/1.

⁴⁰ el-Enbiyâ 21/47; Lokmân 31/16; Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsîmî, *Mehâsinü't-te'vîl*, nşr. Muhammed Bâsil U'yûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1418-2003), 8/30.

düşünülmektedir.⁴¹ Hakeza hikmet-i ilahî gereği bazı konuların bilinmesinin kıssada verilmek istenen temel mesaj bakımından faydalı görülmediği için Kur'ân kıssalarında bazı hususlar mübhem bırakılmıştır.⁴² Yûsuf sûresinde de Hz. Yûsuf'un (as) kuyuya atıldığı ve değersiz birkaç dirheme, yok pahasına satıldığı belirtilmektedir.⁴³ Kardeşlerinin, Hz. Yûsuf'un konumunu, peygamberliğini ve değerini idrak edemediklerinin anlatılmak istendiği bu hadisede bazı müfessirlerin onun kaç dirheme satıldığı meyanında yoğun mesai harcamaları ve hatta buna dair tayinlerde bulunmaları, kaç yaşındayken kuyuya atıldığı ve orada kaç gün kaldığı ile ilgili beyanları da yine ilginç bir paradokstur. Hz. İsa'nın (as) gökten indirmesi için Yüce Allah'a dua ettiği ve neticede gökten indirilen mucizevî sofrada hangi yiyeceklerin bulunduğuna dair müfessir yorumları da bu paralelde bir paradokstur.⁴⁴

3. Yakın Dönem Tefsir Yorumları

Diğer tabii ve sosyal disiplinler gibi tefsir ilmi de dinamik bir yapıya sahiptir. Müfessirler, Hz. Peygamber zamanından itibaren yakın döneme ve günümüze kadar Kur'ân'ı küllî ve evrensel ilkeleri muvacehesinde anlamaya ve beyan etmeye çalışmaktadırlar. Kur'ân, belirli bir zamanda yaşayan insanlara onların anlayacağı tarzda ilahî mesajını sunmaktadır. Bununla birlikte Kur'ân, her asır ve dönem insanının tabi olacağı küllî ve aslî meseleleri beyan eden evrensel bir kitaptır.⁴⁵ Bu noktada oluşan yanlış ve paradoks durum; fitrî ve evrensel ilkelerin günümüz ve geleceğe adapte edilememesidir. Bilindiği üzere paradoks kelimesi sözlükte, "Yaygın ya da yerleşik görüşe aykırı olan şey ya da düşünce, makul gibi görünebilmekle birlikte, gerçekte akla aykırı olan sonuç"⁴⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım ekseninde Kur'ân âyetlerinin; bilimsel-ilmî temayüller, makâsîd ve hikmetten uzak lafızca yaklaşımlar veya mezhebî, fırkacı, subjektif ve ideolojik yorumlar çerçevesinde paradoksal izahlara tabi tutulduğu görülmektedir.

Kur'ân ve sünnete dayalı İslamî düşünce nezdinde ilim, dinin bir parçasıdır. Hakiki bir ilim, dine ve dinî metinlerde ifade edilen bilgilere aykırı değildir. Düşünmeyi ve akli kullanmayı emreden bir kelâm üzerine yapılacak yorum ve beyanatlar mantıksal tutarlılık esasına dayanmalıdır. Kur'ân âyetlerinin tefsirinde karşılaşılan paradoksal

⁴¹ Kur'ân'ın ana konuları ve hedefleri muvacehesinde varılan bu kanaati teyit eden yorum ve açıklamalar için bk. Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meâ'limü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Begavî)*, nşr. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420), 3/588-589; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 25/121; Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr* (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1424), 8/4331.

⁴² Kur'ân'da mübhem olarak zikredilen insan, hayvan, melek, bitki ve diğer bazı kelimelerin delâletleri hakkında eserler kaleme alınmıştır. Bu meyanda ilk eser Süheylî'nindir. Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheylî, *et-Ta'rif ve'l-İlâm fîmâ (bimâ) übhime mine'l-esmâ' ve'l-a'lâm fi'l-Kur'ân*, nşr. Mahmûd Rebî' (Kâhire: Matbaatü ve verşetü teclîdî'l-envâr, 1938-1356).

⁴³ Yûsuf 12/10-15-20.

⁴⁴ el-Mâide 5/114; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîrü'l-kebîr, Tefsîrü's-Sa'lebî)*, nşr. Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1422-2002), 4/127-128; 5/203; Celâleddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/231-233-236; 4/516.

⁴⁵ Şah Veliyullâh ed-Dihlevî, *Tefsîr Usûlü el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, çev. Afaracı Abdullah Samed (b.y.: İtisam Yayınları, 2015), 60.

⁴⁶ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, ed. Derya Önder (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 348.

yorumlardan biri de Kur'ân'ın, zorlama te'villerle bilimsel birtakım buluş ve icatlara işaret ettiği söylemidir. Halbuki ilimlerin oluşum ve gelişiminin temel prensiplerini açıklamak ne Kur'ân'ın indiriliş maksatları ne de insana yüklenen mükellefiyetler arasında vardır. Kur'ân'ın maksatları ve gaye-muhteva dengesi düşünüldüğünde de bu iddianın tutarlılığı açıkça anlaşılacaktır.⁴⁷ Kur'ân'ı hayatın merkezinden uzak bir şekilde salt ilmî ve akademik enstrüman kabul etmek veya bu nevi muameleleri ona reva görmek onu yeterince ciddiye almamak, layık olduğu kıymet ve değeri vermemektir. Halbuki Kur'ân; insan tasavvurunda heybet ve azametleriyle bilinen somut nesnelere olan göklerin, yer kürenin ve dağların, ağır sorumluluğunu yüklenmekten korkup çekindikleri önemli bir emanettir. Şayet şuur verilip de kendilerine Kur'ân'ın teklifleri indirilecek olsa dağların dahi haşyetinden pamparça olacağı ilahî bir kelimedir.⁴⁸

Fikir ve tezler, sağlam delil ve zeminlere istinat etmediği takdirde bilimsel açıdan mânasız ve değersizdir. Zira çelişik hükümlere dayanan bilgi ve veriler üzerinden katî yargılara ulaşılamaz.⁴⁹ Delillerin çokluğundan ziyade kuvvetli olması gerektiği de bilinmesi gereken bir başka realitedir.⁵⁰ Bilgi; doğrulanabilirliği mümkün olan, insanın idraki ve kapasitesi yönüyle deneysel ve değişken olandır.⁵¹ Vahye dayandırılan ve teolojik mahiyet içeren söz ve metinlerin mezkûr yöntemlerle izah edilmesi bu açıdan asla kabul edilemez. Değişken olandan hareketle sabit olan hakkında kesin kanaat ve yargıda bulunmak yanlıştır. Bu yüzden bilimsel tefsir konusunda son derece ihtiyatlı hareket etmek lazımdır. Çünkü bilimsel doğru ile vahyin doğruluğu iki farklı şeydir. Bilimsel tefsir; Kur'ân adına söz söyleyenler dikkatli konuştuklarında faydalı, lalettayın ve özensiz bir dil kullandıklarında ise son derece zararlıdır. Diğer taraftan, pozitif bilimin mahiyeti ve tabiatını doğru anlamadan "bilimsel tefsir" diye bir kavramı kabul etmek pek çok mantikî tenakuzu barındırmaktadır. Râzî'nin kendi dönemi bilimsel sınırlarında dünyanın dönmediğini veya sakin olduğunu iddia etmesi ve hatta döndüğü var sayıldığı takdirde karşılaşılacak sıkıntıları sıralamasına karşın günümüzde bilim ve teknolojinin hızlı bir şekilde gelişmesiyle hakikatin böyle olmadığını söylemek mümkündür.⁵² Hakeza Celâleddin el-Mahallî'nin (ö. 864/1459), Dünya'nın küre şeklinde yuvarlak değil, düz ve yayılmış olduğunu iddia etmesi bugünkü bilimsel verilerle mukayese edildiğinde kabulü mümkün değildir.⁵³ Dolayısıyla müfessirlerin Kur'ân âyetlerini, mutlak doğrular addedilen bilimsel verilerle izah etmeleri paradoksal yanılgılara düşürebilmektedir. Burada aslında dirayet tefsiriyle birlikte başlayan ve Gazzâlî (ö. 505/1111), Râzî ve Süyûtî ile devam ederken bir süre donuklaşan ve batı biliminin Kilise hegemonyasından sıyrılarak reform-rönesans hareketiyle bağımsız yapıya bürünen pozitif bilime bir reaksiyon olarak ortaya çıkan ve M. Ahmed el-

⁴⁷ İsmail Çalışkan, "Kur'ân Muhtevasının Epistemolojik Taksimi -Kur'ân'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım-", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 244-246.

⁴⁸ el-Ahzâb 33/72; el-Hasr 59/21; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/405-406; 5/303.

⁴⁹ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebssiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/22.

⁵⁰ Ahmed b. Mustafa Tâşköprîzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtı'l-'ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405), 1/9 (Eserin mukaddimesinden).

⁵¹ Şehmus Demir, "Bilimsel Tefsirin Tarihi Süreci ve Eleştirisi", *Kur'ân ve Pozitif Bilim*, ed. M. Turan Çalışkan (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 75-79.

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 2/336-337.

⁵³ Celâleddin el-Mahallî - Celâleddin es-Süyûtî, *Tefsîrül-Celâleyn* (Kâhire: Daru'l-hadis, ts.), 805.

İskenderânî (ö. 1889), el-Kevâkibî (ö. 1902), Gazi Ahmed Muhtar Paşa (ö. 1919) ve Tantâvî Cevherî (ö. 1940) ile devam eden ilmî tefsir anlayışını etraflıca izah etmeyeceğiz. Asıl konumuzun paradoks yorumlar olması ve araştırmamızın hacminin kısıtlılığı buna müsaade etmemektedir.⁵⁴

Pozitif ve rasyonalist bilimin metotlarıyla ulaşılan veriler mutlak değişmez doğrular değildir. Bilim dalının alanı ve metodolojisi çerçevesinde kendisini yetiştirmiş kişiler tarafından ortaya konmuş, bilim adamlarının yaşadıkları çağın bilgi, bulgu ve şartlarına göre ifade ettikleri faraziye, düşünce, tez ya da teorilerden ibarettir. Bilim, bugün için gerçek kabul edilen sayısal ya da sosyal postulatlardan/verilerden ibarettir.⁵⁵ Tutarlı, tatmin edici ve çözümlenici yeni paradigmanın daha öncekileri ortadan kaldırmasıyla varılan kesin olmayan olağan sonuçlardır.⁵⁶ Bu nedenle gerek bütün ilimlerin Kur'ân'da bulunduğu iddiası gerekse Kur'ân âyetlerinin bilimsel veriler ışığında tefsiri düşüncesiyle yapılan Kur'ân yorumları; Kur'ân'ın konusu, amacı, tefsir ilminin tanımı, yöntemi ve kaynakları bakımından paradoks teşkil etmektedir.⁵⁷ Müfessirin, mutlak ve küllî mânalar içeren ilahî kelâmı salt bu amaçla tefsir etmesi hem Kur'ân'ın indiriliş gayesi hem de bilimsel verilerin gelecekte değişebilme ihtimali yüzünden ciddi bir paradoks halindedir. Örneğin Mü'minûn sûresindeki سَبْعَ طَرَائِقَ “yedi yol/gök”⁵⁸ ifadesi müfessirlerce farklı yorumlanmaktadır. Şevkânî, “طَرَائِقَ” lafzını gökler/semâvât şeklinde yedi kat olarak tefsir etmektedir. ‘Yıldızların ve meleklerin yolları’ mânasında olduğunu ifade edenlerin de bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır da “طَرَائِقَ” lafzının kat, yol ve sistem (manzûme-meslek-sistem solar) mânasına geldiğiyle ilgili farklı görüşleri aktararak yedi yolu ilimle ilişkilendirmektedir. Ona göre yedi yoldan maksat; mezkûr ifadenin geçtiği âyetin son kısmının da teyit ettiği üzere beş duyu, akıl ve vahiy olmak üzere yedi anlama yoludur. Ama şu da var ki bugünkü fizik, kimya veya astronomi; genel olarak ilmin tamamı değildir.⁶⁰ Hakeza Zâriyât sûresindeki وَأَنَّ لِمُوسَىٰ وَآلِهِ الْقِبْلَةَ “Şüphesiz biz genişletmekteyiz.”⁶¹ ifadesini, Şevkânî ve Âlûsî; yeryüzünde yağmurla rızkın genişletilmesi şeklinde yorumlamaktadırlar.⁶² Mevdûdî ise bu âyetteki mezkûr ifade konusunda hem güç ve kudret hem de genişletmek mânasının bulunduğunu, kâinatın sürekli genişletildiğini ve orada her an yaratma ve muazzam gelişmelerin

⁵⁴ İlmî tefsirin tarihi gelişimi, taraftarları ve tenkit edilen yönleri hakkında bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/369-382; 2/402-406.

⁵⁵ Mâlik Bin Nebî - Ergun Göze, *Kur'ân-ı Kerîm Mucizesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 17.

⁵⁶ Abdurrahman Denктаş, “Thomas Kuhn’un Bilim anlayışı Üzerine”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2015), 28-29.

⁵⁷ bk. Kutbettin Ekinci, “Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu”, *Bilimname* 2019/37 (30 Nisan 2019), 172-175.

⁵⁸ el-Mü'minûn 23/ 17.

⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenney'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), 3/565.

⁶⁰ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayınları, ts.), 5/517-518-520.

⁶¹ ez-Zâriyât 51/47.

⁶² Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/109; Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'îl-mesânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 27/17.

olduğunu anlatmaktadır.⁶³

Reşîd Rızâ, nüzûl asrındaki insanlar tarafından bilinmeyen tarihî ve bilimsel gerçeklerin çoğunu içermesini Kur'ân'ın i'câzî özelliklerinden biri olarak ifade etmektedir. Ona göre Kur'ân'ın ilk muhatapları hurma ağaçlarının aşılmasını bizzat kendi elleriyle yapıyor; fakat âyette bahsedilen, rüzgarların bitki ve ağaçların aşılmasındaki rolünü bilmiyorlardı. Bu yüzden olsa gerek müfessirler, rüzgarların aşılacağı olarak gönderilmesinden söz eden âyeti mecazî mânaya yorumlamışlardır.⁶⁴ Gene Reşîd Rızâ, gece ve gündüzün birbiri ardınca gelişini ifade eden Zümer sûresi beşinci âyeti de Dünya'nın küre şeklinde oluşuna delil getirmektedir. Hakeza Güneş ve Ay'ın kendi menzillerinde akıp gitmesinden söz eden Yâsîn sûresindeki âyetler hakkındaki mütekaddim müfessirlerin söylemlerinin, uzay ve astronomi bilimlerinin tespit ettiği verilere karşı muhalif ve paradoks durum oluşturduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Aynı şekilde Kur'ân'da Yüce Allah'ın yer ve gökleri evreler (tedricî) halinde yarattığı beyan edilmektedir.⁶⁶ Bunun hikmeti ise kâinatın tekevvünü ve yaratılış evrelerine dair tarihî bilgi vermek değil, zatının kudret ve hikmetinin tefekkür edilmesidir. Zaten tedricî olarak gerçekleşmemiş olan ilk yaratılışın tarihi ve mahiyeti bilinmemektedir.⁶⁷ Reşîd Rızâ, tefsirinin bir başka yerinde de yer ve göklerin daha önce bitişik iken ayrılmaları, her şeyin sudan yaratılması, gökyüzünün tavan, yeryüzünün yayılması ve dağların sabit kılınması, gece-gündüz, güneş ve ayın düzenli hareketlerine dair astronomi ve diğer ilimlerin bilimsel teorilerini nakletmektedir. Bunları Kur'ân vahyi çerçevesinden ele alan müfessir her defasında bütün bunların bir iptila, ibret, tefekkür ve tezekkür vesilesi olduğunun altını çizmektedir.⁶⁸ Ömer Rıza Doğrul da Kur'ân'daki kevnî âyetleri yer yer bilimsel verilerle teyit ederek izah etmektedir. Kur'ân'ın kevnî âyetleriyle insanların nazarlarının kâinattaki ilahî yasalara çevrildiğini belirtmektedir.⁶⁹

Kur'ân; inananlar için sonsuz bir ilim ve irfan kaynağı, hidayet ve saadet rehberidir. Ne dinin özü ve tabiatında ne de temel kaynağı olması bakımından Kur'ân'ın kendisinde herhangi bir paradoks söz konusudur.⁷⁰ Tanık olunan birtakım paradokslar ise ya ilahî kelâmı anlamaya çalışan bireyden ya da o sözün sınırlılıklarından kaynaklanmaktadır.⁷¹ Kur'ân'ın tefsirindeki asıl maksat Yüce Allah'ın muradını ortaya koymaktır. Fakat tefsirlerde genellikle müfessirin maksadı ve amacı ön plana çıkmaktadır. Bu da aynı metin üzerinde müfessir adedince farklı yorumların doğmasına, hatta müfessirin maksadı ve yaklaşımı değişikçe anlamın da değişerek paradoksal bir duruma düşülmesine neden olmaktadır. Oysaki Kur'ân âyetlerine kişilerin heva ve hevesleri doğrultusunda mânalar verilmesi, asıl maksadı ıskalayarak paradoksal bir yaklaşımdır. Vahyin kaynağı Yüce Allah'tır. Kur'ân sûre adları ve genel

⁶³ Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 5/517.

⁶⁴ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr* (b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-'Âmme, 1990), 1/175-176; Konuyla ilgili âyet için bk. Hicr 15/22.

⁶⁵ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/177; Bahse konu âyetler için bk. Yâsîn 36/38-40.

⁶⁶ el-Bakara 2/29.

⁶⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/208.

⁶⁸ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 17/24-25-29; 23/9-14; Konuyla ilgili âyetler için bk. el-Enbiyâ 21/30-31-32-33.

⁶⁹ Ömer Rıza Doğrul, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsir-i Şerîfi Tanrı Buyruğu* (İstanbul: Bilgi Basım ve Yayınevi, 1955), 1/22; 2/742-743-806.

⁷⁰ en-Nisâ 4/82.

⁷¹ bk. Yeşilyurt, *Sözün Anlamı Teolojik Dilin Paradoksal Görünümü Üzerine Bir Çözümleme*, 61.

muhtevâsından Yüce Allah'ın muradını tespit etmek, ona dair tefsir ve beyanlarda bulunmak mümkündür. Örneğin Kur'ân'ın yirmi yedi sûresinde itikâdî ve fikrî konulardan, yirmi dört sûresinde tabii ilimlerden, sadece dört sûresinde de ibadetler ve diğer ahkâm ile ilgili konulardan söz edilmektedir. Bu durum Kur'ân'ın ilahî maksada matuf olarak genel hedef ve eğilimini de ortaya koymaktadır. Hal böyleyken hem Kur'ân'ın tefsiri faaliyetinde hem de insanlara tebliği ve hayata tatbikatı meselesinde ehem mühim noktasında doğru olmayan bir yaklaşım içerisine girmek açık bir paradoks olsa gerektir.⁷²

İlahî kelâmın mânaları, maksatları, hikmetleri ve ibret verici yönleri üzerinde durulması mütekellimin muradına da uygun olan bir yaklaşımdır. Sözelimi, اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ، “Sen ve eşin cennette yerleşip dilediklerinizden yiyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın!”⁷³ meâlindeki âyette, ilgili ağacın türü hakkında; buğday, incir, üzüm gibi farklı yorumlar yapılmaktadır. Oysaki âyetin maksadı mezkûr ağacın türü hakkında bilgi vermek değildir. Âyetin lafzı bu türlerden herhangi birine de delâlet etmemektedir. Hal böyleyken müfessirlerden aynı metin hakkında paradoks teşkil eden yorumlar yapılmaktadır.⁷⁴ Maksat ilahî kudreti tefekkür etmek, ibret ve öğüt almak olmasına rağmen bazı tefsirlerde Fâtihâ sûresinde vecîz olarak zikredilen ve fakat küllî mâna ifade eden الْعَالَمِينَ “âlemler”⁷⁵ lafzı hakkında müfessirler; melekler, cinler, insanlar, bilinen bilinmeyen bütün varlıklar, bin, bin dört yüz, bin altı yüz ve on sekiz bin gibi çok farklı adet ve muhtevaya dair beyânî içerik nakletmişlerdir.⁷⁶ Halbuki burada düşünülmesi gereken asıl maksat; âlemler denildiğinde insan tasavvurunda şekillenen bütün her şey üzerindeki Yüce Allah'ın ilmi, iradesi, kudreti ve diğer başka yönlerden zât-ı bârisi dışındaki eşyayı ihatası olmalıdır. Âlemlerin sayısını bilen ancak Yüce Allah'tır.⁷⁷ Şayet âyetin maksadı adet ve teferruat yönünden bilgi vermek olsaydı açıkça belirtilmesine bir mâni olamayacağı da muhakkaktır.

Tümce, kelime ve kavramlar; kendileriyle hikmetli mânaları veya makâsıdî/gâî anlamları ifade etmeleri açısından dilin sembolik göstergelerdir. Kur'ân'daki mekân, zaman ve şahıs isimlerini muhtevî âyetleri de bu perspektiften düşünmek yanlış bir yaklaşım olmaz. Yani esasında bu öğelerle lafzî ve zâhirî mânalarının ötesinde umûmî bir düşünce, küllî ve genel bir ilkenin anlatılmak istenmesi muhtemeldir. İşte tam da bu noktada paradoksal yorumların âyetteki kişi, mekân ve zaman kavramlarındaki hikmet ve makâsıdî/gâî mânaların tespitinde gündeme geldiği görülmektedir. Örneğin âyette yeryüzünde ibadet maksadıyla inşa edilen ilk evin Kâbe olduğu anlatılırken, aslında Kâbe sembolizmi üzerinden Allah'ın bütün varlıkları kuşattığı ve kişi her neredeyse onunla birlikte olduğu düşüncesi anlatılmaktadır. Kutsal olanla ilişkisi bakımından eşyaya gösterilen saygının insana da gösterilmesi gerektiği ilkesi

⁷² bk. Ali Şeriatî, *Kur'ân'a Bakış*, çev. Ali Seyyidoğlu (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 109-110.

⁷³ el-A 'raf 7/19.

⁷⁴ Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/159.

⁷⁵ el-Fâtihâ 1/2.

⁷⁶ es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 1/33-34.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim el-İt'fiyyîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1384-1964), 1/138-139; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, 1/81-82.

hatırlatılmaktadır.⁷⁸ Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerinden sayılan hurûf-ı mukattaalar konusunda da müfessirler arasında paradoks oluşturan yorumlar yapılmaktadır. Halbuki mânâları kesin olarak bilinemeyen mezkûr harflere mutlak yorumlar getirmek müfessirler sorumluluğuyla bağdaşmayacak bir yaklaşımdır. Çünkü "Müfessirler kendilerine teveccüh etmesi melhûz olan manevî bir mesuliyetten son derece titrerler. Müfessir olmak, öyle kolay bir şey değildir. Bunun için pek çok ilim ister, büyük bir zekâ ve irfan ister, nezih bir akideye haiz olmak lazım gelir, tefsire hâs olan usûl ve kavâide riayet etmek lazımdır."⁷⁹

Subjektif kelimesi sözlükte, "fâil, özneye ait; nesnelere kendi gerçeği yerine fâilin düşünce ve duygularına dayanan; şahsî, ferdî ve enfûsî"⁸⁰ mânalarına gelmektedir. İdeoloji kavramı ise "siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefî, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü" demektir.⁸¹ Herhangi bir ilmî konuda olduğu gibi Kur'ân tefsirinde de âyetler beyan edilirken ya duyu organlarıyla edinilen objektif verilerden ya da öznenin kendisine ait subjektif -ideolojik, indî, enfûsî-delillerden istifade edilmektedir.⁸² Kur'ân'ın ideolojik ve subjektif paradigmalara yorumlanması müfessirleri birtakım paradokslara maruz bırakacağı tabiidir. Hz. Peygamber'in vefatını izleyen ilk asırlardan itibaren, tefsirin tedvin dönemi sonrasındaki dil/lügavî, mezhebî veya siyasî/ideoloji eksenli tefsirler; bu dönemde Kur'ân'ı anlama, düşünme, anlamlandırma veya içselleştirme olgularının belirgin bir arayış ve hedef konusu haline geldiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Tarih boyunca din, subjektivizm ve siyaset/ideoloji olguları kimi zaman müsbet kimi zaman da menfi olmak üzere sürekli bir ilişki ve etkileşim içerisinde olmuştur. Bu süreçte ya dinî algı veya metinlerin subjektif ve ideolojik yorumların etkisi altında kaldığı ya da dinin, insanların öznel kanaatlerini veya zihinlerindeki ideolojilerini şekillendirdiği gözlemlenmektedir.⁸³ Gerek tefsir tarihinin erken dönemlerindeki mezhebî ve fırkacı anlayışlar gerekse yakın dönemdeki ideolojik ve subjektif yaklaşımlar bu alandaki paradoksal yorumların kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Kur'ân, kendisi muhkem ve sabit olduğu halde ona yönelik tefsirî yorumlar; anlam, içerik, üslûp veya kullanılan dil açısından zamanla değişikliğe uğramıştır. Başlangıçtan beri izlenen veya sonradan kazanılan ideolojiler de Kur'ân tefsirinde paradoksal yorumlara neden olabilmektedir.⁸⁴ Kur'ân'ın heva, heves ve menfaat gibi saiklerle subjektif veya ideolojik yaklaşımlarla yorumlanması ciddi bir paradoks durumu oluşturmaktadır. Zira, İslamî düşünce ve Kur'ânî hedefler; siyasete, ideolojilere ve subjektif kanaatlere tabi kılınmamalıdır.⁸⁵ Kur'ân; lafızlarının farklı vecihleri bulunan, muhatabın maksadına

⁷⁸ Ayrıca bk. Ömer Faruk Yavuz, "Kur'ân'da Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri", *Milî ve Nihal* 3/1-2 (Aralık 2005), 44-45-50; Âl-i İmrân 3/96.

⁷⁹ Bilmen, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/161.

⁸⁰ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 1005.

⁸¹ Şükrü Halûk Akalın (ed.), *Türkçe sözlük* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 2011), 1152.

⁸² bk. Metin Yurdagür, "Âfâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/398.

⁸³ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 263.

⁸⁴ Muhammed Bahaeddin Yüksel, "Kur'ân'ın İdeolojik Yorumu Sorununa Genel Bir Bakış", *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (2017), 66-67.

⁸⁵ Kur'ân'ın temel hedefleri bakımından müslüman toplumun tesisi ve idaresi bağlamında "şûra" kavramına değinen Fazlurrahman; Kur'ân'ın imtiyazlı ve seçkinler sınıfı diye bir zümreyi kabul

göre farklı yönlerle yorumlanabilen bir kitaptır.⁸⁶ İddialara meşru zemin aramak, fikirleri sağlam bir referansa dayandırmak veya tashih etmek gibi gayelerle tefsir tarihi boyunca farklı ekol ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Kur'ân'ın diğer âyetleri ve sahih hadis rivayetleriyle desteklenmeyen, mücerret re'ye dayanan subjektif kanaat ve değerlendirmeler; paradoksal yorumların ana nedenidir. شُورَى "şûra"⁸⁷ ve أُولِي الْأَمْرِ "ülü'l-emr"⁸⁸ gibi Kur'ân kavramlarının siyasi ve ideolojik maksatlarla yorumlanması da bunun açık bir tezahürüdür.⁸⁹

Sonuç

Kur'ân; Allah, insan, varlık ve tabiatla ilgili çok farklı konulardan bahsetmektedir. İbadet, ilim, idare, siyaset ve ticaret gibi hayatın hemen her alanında yer alan Kur'ân'ın insanlar arasındaki değeri ve konumu, çok farklı boyutlarda tezahür etmektedir. Kur'ân'ın doğru anlaşılması ve usûlüne göre yorumlanabilmesi noktasındaki çaba ve hassasiyet bahse konu boyutlardan biridir. Kur'an, mutlak doğrudur. Fakat onun hakkında yapılan yorumlar izafidir. Kur'an'ı, Kur'an'ı anladıklarını iddia eden kişilerin anlayışları üzerinden anlamak mutlak hakikatin mahiyetini keşif ve idrak noktasında önemli bir yaklaşım olmakla birlikte asla yeterli değildir. Akademi ve sosyal camiadan kimileri Kur'ân'ın mânasına ağırlık verirken kimileri de maksut olan mânayı ihmal edecek şekilde sadece lafzına odaklanmıştır. Bu her iki yönelişin insan yaşam ve düşünce dünyasında farklı yansımaları olmuştur. Kur'ân'ın asıl amaç ve maksadından olmayan, lafzî ve lafzî karakterlerine odaklanmak Kur'ân'ı layık olduğu konuma yerleştirmemek veya onu yeterince ciddiye almamanın sonucudur. Buraya kadarki izahlardan da anlaşılacağı üzere paradoksal yorum kavramı esasında geniş bir alanı kapsamaktadır. Fakat biz, araştırma konumuzun kapsamı ve sınırlarını belirlemek adına bir ilmi disiplin olarak tefsir tarihi ve Kur'ân âyetleri şeklinde ifade etmek istedik. Öte yandan Kur'ân'daki mekân, zaman ve şahıs öğelerini içeren âyetleri inceleme konusu edinerek paradoksal yorumla ilişkin tahlil ve değerlendirmelerimizi daha spesifik hale getirmeye gayret ettik. Bu yüzden Kur'ân tefsir tarihindeki farklı dönemlerdeki müfessirlerin ilgili âyetleri beyan ve izahlarına ağırlık verdik. Bunlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinden paradoks olgusunu ele almaya çalıştık. Hem tefsirin diğer konularında hem de tefsir tarihinin başlangıcından günümüze farklı dönemlere sâri, çoklu nedenleri olan ve temelde subjektif karaktere sahip bu meseleyi bir çırpıda halledip sonuca bağlamak bilimsel ve akademik açıdan da elbette çok mümkün değildir. Bununla birlikte Kur'ân'ın tefsiri ve anlaşılması noktasında meseleye dair bir farkındalık oluşturduğumuzu düşünmekteyiz.

etmediğini, yönetimin toplumun/ümmetin ortak meselesi olduğunu ifade etmektedir. bk. Fazlur Rahmân, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı Makaleler I*, çev. Adil Çiftçi (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 66-70-74-76-77.

⁸⁶ Bu mânadaki rivayet için bk.: *قُرْآنٌ مُتَمَلِّقٌ فَاجْتَلِبُوا عَلَيْهِ أَحْسَنَ وَجْهِهِ* "Kur'ân itaatkardır. Zü vücuttur. Onu en güzel yöne hamledin" Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424-2004), 5/255 (Hadis No: 4276); Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/163.

⁸⁷ Â-i İmrân 3/ 159; eş-Şûrâ 42/38.

⁸⁸ en-Nisâ 4/59-83.

⁸⁹ Hem bu kavramlar hem de Kur'ân tefsirindeki siyasi temayül ve eğilimlerin tarihi süreci hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 262-266-281-287.

Nüzûlünden kıyamet kadar bütün insanlık için Kur'ân'ın, vahiy kültürünü devam ettiren en son ilahî kitap olması ve bu mânadaki evrenselliği Kur'ân'daki şahıs, eşya ve mekân isimlerinin; dinî, kültürel, coğrafi veya tarihî saik ve zorunluluklarla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu yüzden Kur'ân'daki mezkûr metaforların, müteâl olan varlıkla sembolik bir ilişkileri olmadığı sürece sadece ana mesajı ve maksadı ifade etmeye yardımcı unsurlar olduklarını ifade etmek mümkündür. Araştırmamıza neden olan söz konusu ögelere bunun ötesinde mânalar atfetmek paradoksal yorum ve çıkarımlara neden olmaktadır. Teolojik olarak vahiy kaynaklı olduğu yani Yüce Allah tarafından indirildiği için kendisinde asla bir çelişki bulunmayan Kur'ân'ın tefsiri ve yorumlanmasında çeşitli durum ve maksatlara dönük olmak üzere bazı paradoksal değerlendirmeler yapılmaktadır. Mesela müfessirlerin ilmî ve akademik nesnellikten uzak yorumları zaman içerisinde tefsirde paradoksal bir durum oluşturmaktadır. Meselenin çözümü noktasında, Kur'ân'ın nüzûlündeki konusal tedricilik olgusu tefsirde paradoksal yorumlardan kurtulabilmek için dikkat edilmesi gereken önemli nirengi noktalarından biridir. Mekân, zaman ya da şahısla ilgili isimlerin Kur'ân'da zikrediliyor olmasından onların çok önemli, hatta mukaddes olduğu düşüncesi çıkarılmamalıdır. Makale iç başlıklarındaki izahlarda da ifade edildiği gibi bu tür âyetleri yorumlarken ekseriyetle üzerinde durulması ve odaklanması gereken husus, bu tür özne ve nesnelere verilmek istenen mesaj ve düşüncelerdir. Dönemsel olarak izah etmeye çalıştığımız başlıklardaki beyanlardan da anlaşılacağı gibi bazı müfessirlerin, kelâmın asıl maksadı dışındaki detaylarla iştiğal etmeleri, mütekellimin o sözle anlatmak istediği ana mesajın ayrıntılar içerisinde dağılıp kaybolmasına neden olmaktadır.

Metot olarak tefsir tarihinin farklı dönemlerini izlediğimiz, akademi ve ilim camiasında da meşhur olan bazı müfessirler üzerinden izah etmeye çalıştığımız paradoksal yorum konusunun tefsir ve Kur'ân araştırmaları sahasına bilimsel bir katkı sağladığına inanmaktayız. Lafzı muhkem ve sabit olan ilahî metin olarak Kur'ân-ı Kerim'in farklı müfessirler tarafından, indiriliş maksadından farklı şekilde yorumlanması bir paradoks sorunsalının olduğunu göstermektedir. Bu sorunu irdelediğimiz makalemizde Kur'ân'ın; pozitif bilimlerin verileriyle, ideolojik ve subjektif yaklaşımlarla yorumlanmasının doğru olmadığı sonucuna varılmaktadır.

Kaynakça

- Akalın, Şükrü Halûk (ed.). Türkçe sözlük. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011.
- Akpınar, Ali. "Gençlere Örnek Bir Kur'ân Kahramanı: Kur'ân'da İsmi Geçen Tek Sahâbî Hz. Zeyd". *İlahiyat Akademi Dergisi* 12 (2020), 97-116.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el- Hüseyinî el-. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Meâ'limü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Begavî)*. nşr. Abdürrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 1420.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.

- Cevzici, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. ed. Derya Önder. İstanbul: Say Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Clark, Michael. *Paradokslar Kitabı*. ed. Bahadır Vural. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayın, 2008.
- Çalışkan, İsmail. "Kur'ân Muhtevasının Epistemolojik Taksimi -Kur'ân'da Her Bilginin Var Olduğu Söylemine Eleştirel Bir Yaklaşım-". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 235-248.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424–2004.
- Demir, Şehmus. "Bilimsel Tefsirin Tarihi Süreci ve Eleştirisi". *Kur'ân ve Pozitif Bilim*. ed. M. Turan Çalışkan. 400. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Denktaş, Abdurrahman. "Thomas Kuhn'un Bilim anlayışı Üzerine". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (2015), 25-32.
- Dihlevî, Şah Veliyullâh ed-. *Tefsir Usûlü el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*. çev. Afaracı Abdullah Samed. b.y.: İtisam Yayınları, 2015.
- Doğan, D. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayıncılık, 11. Basım, 1996.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsir-i Şerîfi Tanrı Buyruğu*. 2 Cilt. İstanbul: Bilgi Basım ve Yayınevi, 3. Basım, 1955.
- Duman, M. Zeki. "Kur'ân'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafı". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 289-309.
- Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (İbn Kuteybe). *Te'vilü müşkilî'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî. *et-Tefsîrül-kebir (Tefsiru Mukâtil b. Süleymân)*. nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1423–2000.
- Ebüsuûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Ekinci, Kutbettin. "Bilimsel Tefsirin Tefsir Olma Sorunu". *Bilimname* 2019/37 (30 Nisan 2019), 169-190. <https://doi.org/10.28949/bilimname.454785>
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Yûsuf Necâti vd. Kâhire: Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme, ts.
- Havvâ, Saîd. *el-Esâs fi't-Tefsîr*. 11 Cilt. Kâhire: Dârü's-Selâm, 1424.
- Kahraman, Ferruh. *Tefsirde İhtilafın Mahiyeti Çeşitleri ve Sebepleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Karacelil, Süleyman. "Müfessirin Kur'ân'ı Tefsirinde Etkili Unsurlar ve Müfessirin Yönteminin Tespiti". *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçür vd. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2010.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. Basım, 2007.

- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn el-. *Mehâsinü't-te'vîl*. nşr. Muhammed Bâsil U'yûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418–2003.
- Koç, Mehmet Akif - Pak, Zekeriya. "Rivâyet Ağırıklı Tefsirler". *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*. nşr. Mehmet Akif Koç. 1-466. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim el-'Itfiyyîş. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384–1964.
- Mahallî, Celâleddin el- - Süyûtî, Celâleddin es-. *Tefsîrü'l-Celâleyn*. Kâhire: Daru'l-hadis, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. nşr. Mecdî Bâselûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426–2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. nşr. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mevdüdî, Ebû'l-A'lâ el-. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Nebi, Mâlik Bin - Göze, Ergun. *Kur'ân-ı Kerîm Mucizesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vîl*. nşr. Yûsuf Alî Bedyevî (Büdeyvi) ve Muhyiddin Dîb Müstû. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419–1998.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-. *Tefsîratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. nşr. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1392.
- Polat, Fethi Ahmet. "Dirâyet Ağırıklı Tefsirler". *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*. ed. Mehmet Akif Koç. nşr. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Rahmân, Fazlur. *Allah'ın Elçisi ve Mesajı Makaleler I*. çev. Adil Çiftçi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb/et-Tefsîrü'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2. Basım, 1420.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (et-Tefsîrü'l-kebîr, Tefsîrüs-Sa'lebî)*. nşr. Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1422–2002.
- Sevgili, Hamit. *Kuran'ı Kerim'de Özel İsimler*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Süheylî, Abdurrahmân b. Abdillâh es-. *et-Ta'rîf ve'l-i'lâm fîmâ (bimâ) übhime mine'l-esmâ' ve'l-a'lâm fi'l-Kur'ân*. nşr. Mahmûd Rebî'. Kâhire: Matbaatü ve verşetü teclidî'l-envâr, 1. Basım, 1938–1356.

- Süyûtî, Celâleddin es-. *ed-Dürrü'l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1394–1974.
- Şeriatî, Ali. *Kur'ân'a Bakış*. çev. Ali Seyyidoğlu. Ankara: Fecr Yayınları, 4. Basım, 1996.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Dımeşk: Dâru İbn Keşîr, 1414.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420–2000.
- Tâşkôprîzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa, 2. Basım, 1395–1975.
- Turgay, Nurettin. “Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”. *Bilimname* 18/1 (2010).
- Yavuz, Ömer Faruk. “Kur'ân'da Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri”. *Milel ve Nihal* 3/1-2 (Aralık 2005), 37-65.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Zehraveyn Yayınları, ts.
- Yeşilyurt, Temel. *Sözün Anlamı Teolojik Dilin Paradoksal Görünümü Üzerine Bir Çözümleme*. Ankara: Avrasya Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Yurdagür, Metin. “Âfâki”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 397. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. “Kur'ân'ın İdeolojik Yorumu Sorununa Genel Bir Bakış”. *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (2017), 61-83.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1376–1957.
- “Kur'ân Yolu”. Erişim 05 Aralık 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/>
- “Kur'ân'ı Ciddiye Almama Sorunumuz”. haz. M. Akif Koç. *Youtube*. Yayın Tarihi 10 Mayıs 2023.